

УМОВИ ВІДШКОДУВАННЯ ВИТРАТ НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Ключові слова: судові витрати, правова допомога, особа, яка надає правову допомогу, представник.

Одним з конституційних прав кожної особи є право на правову допомогу (ст. 59 Конституції України). Це право є гарантією реалізації, захисту та охорони інших прав і свобод людини (п. 3.1 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України (далі — КСУ) від 30 вересня 2009 р. [1]).

Правова допомога є одним з елементів доступності правосуддя. Забезпечення її належного рівня обумовлює необхідність визначення у законодавстві порядку умов і способів надання цієї допомоги. Право на правову допомогу у цивільному судочинстві закріплене у ст. 12 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК України).

З 1 січня 2013 р. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» [2] набрав чинності лише щодо кримінального судочинства та осіб, до яких застосовано адміністративний арешт чи затримання. Для інших осіб, зазначених у ст. 14 цього Закону, він набуде чинності частково — з 1 січня 2014 р., а у повному обсязі — з 1 січня 2017 р. Зазначене викликає необхідність забезпечення: 1) захисту прав та інтересів осіб, які мають право на безоплатну правову допомогу, у період до набуття чинності цим Законом у повному обсязі; 2) відшкодування державі витрат на безоплатну правову допомогу; 3) захисту майнових інтересів осіб, які не мають права на безоплатну правову допомогу та самостійно її оплачують.

Вирішення цих питань, перш за все, пов'язане з врегулюванням питань щодо відшкодування витрат на правову допомогу, що у цивільному процесі є недостатньо дослідженими. Наявні лише окремі публікації щодо поняття правової допомоги [3; 4] та розміру відшкодування витрат на неї [5; 6].

Відсутність однозначного підходу щодо відшкодування витрат на правову допомогу призводить до неоднозначної судової практики щодо цього питання. Зазначене обумовлює актуальність обраної теми дослідження та її практичну значимість.

Метою статті є визначення умов відшкодування витрат на правову допомогу у цивільному процесі.

Згідно з ч. 1 ст. 84 ЦПК України витрати, пов'язані з оплатою правової допомоги адвоката або іншого фахівця в галузі права, несуть сторони, крім випадків надання безоплатної правової допомоги. Граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу встановлюється Законом України «Про граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу у цивільних та адміністративних справах» [7] (далі — Закон України № 4191-VI).

Витрати на правову допомогу не можуть стягуватися у самостійному провадженні, оскільки розподіл судових витрат здійснюється у рішенні по справі (у т.ч. додатковому). Наприклад, в ухвалі колегії суддів судової палати у цивільних справах Верховного Суду України (далі — ВСУ) від 15 квітня 2009 р. [8, с. 11] зазначається, що витрати на оплату правової допомоги при розгляді справ у цивільному судочинстві відшкодовуються в порядку, передбаченому відповідним процесуальним законом, і не є шкодою в розумінні ст. 1166 ЦК та не можуть бути стягнуті за позовом.

Про розподіл судових витрат (у тому числі і витрат на правову допомогу) має зазначатися у рішенні суду першої інстанції (п. 4 ч. 1 ст. 215 ЦПК України), в ухвалі та

рішенні апеляційного (п. 4 ч. 1 ст. 315, п. 4 ч. 1 ст. 316 ЦПК України) і касаційного (п. 8 ч. 1 ст. 345, п. 10 ч. 1 ст. 346 ЦПК України) суду. У разі закінчення судом першої інстанції провадження ухвалою при розподілі витрат на правову допомогу слід керуватися ст. 89 ЦПК України.

Аналіз процесуального законодавства та судової практики дозволяє зробити такі висновки щодо умов відшкодування витрат на правову допомогу.

1. Такі витрати відшкодовуються стороні (отже треті особи без самостійних вимог претендувати на таке відшкодування не можуть). Такі витрати мають відшкодовуватися і при вирішенні справи у наказному провадженні (Лист ВСУ «Практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні» [9]). У справах окремого провадження судові витрати не відшкодовуються (ч. 7 ст. 235 ЦПК України), якщо інше не встановлено законом (зокрема, ч. 3 ст. 84, ч. 2 ст. 240 ЦПК України).

Розподіл судових витрат при розгляді скарг на рішення, дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби під час виконання судового рішення, ухваленого відповідно до ЦПК України, передбачений у ст. 388 ЦПК України.

2. Стороні, на користь якої ухвалено рішення, суд присуджує з другої сторони понесені нею документально підтверджені судові витрати. Закон не передбачає стягнення коштів в рахунок майбутньої оплати правової допомоги.

На підтвердження оплати правової допомоги мають бути надані платіжні документи. При оцінці наданих доказів слід враховувати вимоги щодо оформлення безготівкових та готівкових розрахунків. Не є належними доказами витрат на правову допомогу довідка адвоката про суму гонорару, розписка про одержання коштів за правову допомогу [10–12].

Ненадання стороною доказів оплати правової допомоги є підставою для відмови у відшкодуванні витрат на правову допомогу.

3. Витрати на правову допомогу не можуть перевищувати граничного розміру, встановленого у Законі України № 4191-VI, що становить 40 % мінімальної заробітної плати у місячному розмірі за годину роботи особи, яка надавала правову допомогу. Якщо сторона звільнена від оплати витрат на правову допомогу, то їх компенсація за рахунок державного бюджету виплачується стороні, на користь якої ухвалено судові рішення і яка не є суб'єктом владних повноважень, у розмірі, що не перевищує 2,5 % мінімальної заробітної плати в місячному розмірі за годину надання правової допомоги.

4. При відшкодуванні витрат на правову допомогу враховується час на її надання: 1) у судовому засіданні; 2) під час вчинення окремих процесуальних дій поза судовим засіданням; 3) під час ознайомлення з матеріалами справи в суді. Витрати на інші дії, що не належать до процесуальних, не є витратами на правову допомогу в розумінні цивільного процесуального законодавства. Наприклад, у рішенні колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Сумської області від 14 лютого 2008 р. [13] зазначається, що стягнення коштів за вивчення нормативної-правової бази не передбачено.

У ЦПК України достатньо часто використовується словосполучення «процесуальна дія» (наприклад, ч. 3 ст. 2, ч. 4 ст. 10, ч.ч. 1, 2 ст. 54, ч. 1 ст. 132, ч.ч. 1, 5 ст. 135, ст. 200, ст. 306), однак визначення цього поняття відсутнє.

За кожною справою сторони мають потребу у складанні процесуальних документів (позовних заяв, заперечень, заяв про забезпечення позову, забезпечення доказів тощо),

тому постає запитання про можливість врахування часу на їх складання при обчисленні розміру витрат на правову допомогу.

Наприклад, професор Є.В. Васьковський зазначав, що під процесуальними діями слід розуміти дії суб'єктів процесу, що вчиняються ними з метою здійснення своїх процесуальних прав [14, с. 24, 27]. Професор М.К. Треушніков зауважує, що всі дії суду, осіб, які беруть участь у справі, інших учасників процесу, пов'язані з розглядом справи, винесенням рішення, його оскарженням, виконанням, можуть здійснюватись лише у межах норм чинного процесуального закону й тому є процесуальними діями, сукупність яких і утворює цивільне судочинство [15, с. 10–11]. Професор В.М. Шерстюк зазначає, що реалізація процесуальних прав та обов'язків здійснюється шляхом вчинення учасниками процесу процесуальних дій [15, с. 50].

Л.А. Островська наводить такий невичерпний перелік процесуальних дій: огляд доказів за їх місцезнаходженням; підготовка та подання позовних та інших заяв і скарг, клопотань (про призначення експертизи, забезпечення доказів, відвід складу суду, апеляційних і касаційних скарг, заяв про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами); подання доказів, письмових пояснень суду поза судовим засіданням [16, с. 25–26].

Д.В. Дрейзіна виділяє такі форми надання правової допомоги в цивільному процесі: консультації, роз'яснення і поради з усіх правових питань, складання процесуальних документів від імені особи, якій надається правова допомога, звернення від її імені з позовними заявами або заявами до суду, вчинення від її імені окремих або всіх процесуальних дій на будь-якій стадії процесу та інше [3, с. 244].

У Законі України № 4191-VI доцільно передбачити перелік дій, що належать до «окремих процесуальних дій поза судовим засіданням», адже у судовій практиці відсутній єдиний підхід до цього питання.

Наприклад, в одній справі [17] витрати за написання заперечень не були віднесені до судових витрат на надання правової допомоги з посиланням на те, що фахівець не був залучений до участі у процесі. В іншій справі [18], навпаки, визнані витратами позивача на надання правової допомоги ті, що були понесені до пред'явлення позову, оскільки правова допомога надається не лише в судовому засіданні, а й при виконанні окремих процесуальних дій поза ним. Також було зазначено, що для надання правової допомоги вчиняються й інші дії, необхідні для розгляду справи, а саме складаються позовні заяви, ознайомлюються з матеріалами справи, надаються консультації тощо.

5. При присудженні витрат на правову допомогу суд має застосовувати правила щодо розподілу судових витрат: суд має стягнути з іншої сторони витрати на правову допомогу пропорційно задоволеній частці позовних вимог.

6. Відшкодування витрат на правову допомогу допускається лише якщо вони сплачені за таку допомогу адвокату або іншому фахівцю у галузі права.

При визначенні осіб, які можуть надавати правову допомогу, слід керуватися роз'ясненням КСУ, наданим у п. 4 мотивувальної частини рішення від 16 листопада 2000 р. [19], де зазначено таких суб'єктів надання правової допомоги: державні органи, до компетенції яких належить надання правової допомоги (Мінюст України, Мінпраці та соціальної політики України, нотаріат тощо); адвокатура України; суб'єкти підприємницької діяльності, які надають правову допомогу клієнтам; об'єднання громадян.

У ч. 1 ст. 59 Конституції України не міститься обмежень щодо кола суб'єктів надання правової допомоги та вимог щодо їх професійної підготовки, що мають

визначатися в законах України. ЦПК України також не містить поняття і вимог до фахівця у галузі права. Як вважає В. Шпак, на заваді цієї правової невизначеності може стати наявність вищої юридичної освіти у фахівця в галузі права, за освітньо-кваліфікаційним рівнем якої можна вказувати на можливість допуску особи у зазначеному правовому статусі [20].

Наприклад, ВСУ в ухвалі від 4 лютого 2009 р. [21] зазначає, що в матеріалах справи наявні докази, а саме: копія диплома спеціаліста з правознавства з присвоєнням кваліфікації юриста, договір про надання юридичних послуг і квитанція про оплату цих послуг, тому висновок про відмову у відшкодуванні витрат на правову допомогу є передчасним. Аналогічна позиція відображена й в ухвалях Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (далі — ВССУ) [22; 23].

Ухвалою КСУ від 14 березня 2012 р. № 6-у/2012 р. [24, с. 68] було відмовлено у відкритті провадження у справі за конституційним зверненням А.М. Костаняна щодо офіційного тлумачення: чи є особа, яка отримала вищу освіту (освітньо-кваліфікаційний рівень — бакалавр, спеціаліст, магістр) за спеціальністю «Правознавство» або за напрямом підготовки «Право», фахівцем у галузі права та чи може вона надавати правову допомогу.

Вирішення питання про відшкодування витрат на правову допомогу ускладнюється у цивільному процесі наявністю двох процесуальних статусів — представника та особи, яка надає правову допомогу (ст. 56 ЦПК України).

Поширеною у судовій практиці є позиція, за якою відшкодування витрат на правову допомогу може відбуватися у випадку, якщо така допомога надавалася особою, яка залучена на підставі ст. 56 ЦПК України [25–28].

А. Нерсесян вважає, що фактично в сучасному судочинстві України судове представництво опинилось поза межами правової допомоги [4]. Така позиція є суперечливою, адже ч. 1 ст. 84 ЦПК України не обмежує відшкодування витрат на правову допомогу випадками, коли вона надавалася особою, яка залучена на підставі ст. 56 ЦПК України. Використання процесуального статусу, передбаченого ст. 56 ЦПК України, є рідкістю з огляду на обмежене коло процесуальних прав такої особи. Перешкод для того, щоб стягувати витрати на правову допомогу особи, яка є фахівцем у галузі права та бере участь у статусі представника, ст. 84 ЦПК України не містить.

На користь цієї позиції свідчить і рішення КСУ від 30 вересня 2009 р. [1], у якому було дане офіційне тлумачення поняття «правова допомога», яка є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом і формами і може включати консультації, роз'яснення, складання позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних органах, захист від обвинувачення тощо. Вибір форми та суб'єкта такої допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати. Держава гарантує можливість вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі та формах, як вона того потребує. Це право, згідно зі ст. 64 Конституції України, не може бути обмежено (п. 4 мотивувальної частини рішення).

На користь такого підходу також свідчить такий приклад із судової практики. ВССУ в ухвалі від 27 червня 2012 р. [29] зазначив, що апеляційний суд послався на ст. 56 ЦПК України та не звернув уваги на те, що вказана норма права врегульовує зовсім інші цивільні процесуальні відносини, а саме відносини щодо осіб, які надають правову допомогу, і які не є особами, які беруть участь у справі, а є іншими учасниками цивільного процесу, тоді як правова допомога надавалася на підставі договору про надання юридичних послуг, є докази сплати таких витрат і перевіріці підлягають

обставини того, чи є представник, який надавав правову допомогу позивачці, адвокатом чи фахівцем в галузі права та обставини щодо граничного розміру таких витрат. Аналогічна позиція відображена в ухвалі ВСУ від 16 липня 2008 р. [30].

Як зауважив професор М.Й. Штефан, представники в цивільному процесі відіграють дві функції: правозаступництва та процесуального представництва. У межах першої функції представники надають правову допомогу [31, с. 157]. Професор В.В. Комаров і Н.Ю. Сакара зазначають, що право на правову допомогу реалізується за допомогою різних процесуальних інститутів, які сприяють реалізації права на судовий захист [32, с. 746–747].

На підставі проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

1. Стороні, на користь якої прийняте рішення, для отримання відшкодування витрат на правову допомогу слід довести: 1) факт і тривалість надання їй правової допомоги; 2) те, що допомога надавалася адвокатом або іншим фахівцем у галузі права; 3) факт оплати правової допомоги. 2. При розрахунку розміру відшкодування має враховуватися час на надання правової допомоги: а) у судовому засіданні; б) під час вчинення окремих процесуальних дій поза судовим засіданням (огляду доказів за їх місцезнаходженням, підготовки позовних та інших заяв, скарг, клопотань, письмових пояснень тощо); в) під час ознайомлення з матеріалами справи в суді. Відшкодування не можуть перевищувати граничного розміру, визначеного у законі, та мають проводитися за правилами розподілу судових витрат. 3. Такі витрати можуть відшкодуватися, якщо вони понесені у позовному та наказному провадженні, а у справах окремого провадження — якщо це прямо встановлено у законі. 4. Стягнення витрат на правову допомогу має вирішуватися у рішенні суду першої інстанції, в ухвалі та рішенні апеляційного і касаційного судів. У разі закінчення провадження ухвалою суду першої інстанції слід керуватися ст. 89 ЦПК України. Стягнення таких витрат за окремим позовом не допускається. 5. Відшкодування витрат на правову допомогу має здійснюватися у разі її надання адвокатом та іншим фахівцем у галузі права у процесуальному статусі як представника, так і особи, яка надає правову допомогу.

1. Рішення КСУ № 23-рп/2009 від 30 вересня 2009 р. // Офіційний вісник України. — 2009. — № 79. — Ст. 2694.

2. Про безоплатну правову допомогу: Закон України № 3460-VI від 2 червня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2011. — № 51. — Ст. 577.

3. Дрейзіна Д.В. Правова допомога у цивільному судочинстві / Д.В. Дрейзіна // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. — 2012. — № 3. — С. 240–245.

4. Нерсесян А. Право на правову допомогу і порядок його реалізації / А. Нерсесян // Юридичний журнал. — 2009. — № 11 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3347>.

5. Скрябін О.М., Лазарук В.В. Граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу / О.М. Скрябін, В.В. Лазарук // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. — 2012. — № 2(II). — С. 72–77.

6. Головань І. Справедливий розподіл витрат на правову допомогу та реалізація права на судовий захист / І. Головань [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://blog.liga.net/user/igolovan/article/3487.aspx>.

7. Про граничний розмір компенсації витрат на правову допомогу у цивільних та адміністративних справах: Закон України № 4191-VI від 20 грудня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 29. — Ст. 343.

8. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах ВСУ від 15 квітня 2009 р. // Вісник Верховного Суду України. — 2010. — № 7(119). — С. 11.
9. Практика розгляду судами цивільних справ у наказному провадженні: Лист Верховного Суду України від 1 липня 2007 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/0/2A588DD61838F27BC22573DF0033FF3A?Open>.
10. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах ВСУ від 13 грудня 2006 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15090072>.
11. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах Верховного суду України від 13 квітня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15090072>.
12. Рішення колегії суддів судової палати в цивільних справах Апеляційного суду Херсонської області від 19 березня 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/3641838>.
13. Рішення колегії суддів судової палати у цивільних справах Апеляційного суду Сумської області від 14 лютого 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/1481921>.
14. Васьковський Е.В. Учебник гражданского процесса / Е.В. Васьковский. — М.: Издание бр. Башмаковых, 1917. — 429 с.
15. Гражданский процесс: учебник для вузов / Под ред. М.К. Треушникова. — М.: Издательство «Спарк», Юридическое бюро «Городец», 1998. — 544 с.
16. Островська Л.А. Визначення поняття процесуальної дії в контексті компенсації витрат на правову допомогу у цивільних справах / Л.А. Островська // Адвокат. — 2012. — № 4(139). — С. 23–26.
17. Ухвала Апеляційного суду Чернігівської області від 30 жовтня 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2249033>.
18. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах ВССУ від 27 червня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25240470>.
19. Рішення КСУ у справі № 13-рп/2000 від 16 липня 2000 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00>.
20. Шпак В. Обґрунтування доступу фахівця у галузі права до фактичної участі у судовому процесі / В. Шпак // Юридичний журнал. — 2006. — № 8 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2364>.
21. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах ВСУ від 4 лютого 2009 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/2984608>.
22. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах ВССУ від 18 вересня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26092866>.
23. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах ВССУ від 7 грудня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20206342>.
24. Ухвала КСУ № 6-у/2012 р. від 14 березня 2012 р. // Вісник Конституційного суду України. — 2012 р. — № 3. — С. 68.

25. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах ВСУ від 23 березня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15119649>.

26. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах ВССУ від 27 липня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17680028>.

27. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах ВССУ від 7 грудня 2011 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20206342>.

28. Узагальненні ВССУ судової практики розгляду судами цивільних справ про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки у 2010–2011 рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0002740-12>.

29. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах ВССУ від 27 червня 2012 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25240470>.

30. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах ВСУ від 16 липня 2008 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/2266192>.

31. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України: академічний курс: підручник / М.Й. Штефан. — К.: Ін Юре, 2005. — 624 с.

32. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства: монографія / За заг. ред. В.В. Комарова. — Х.: Харків юридичний, 2008. — 928 с.